

21. Dr. Antoni J. Zdrada Kamieniecka // Tenże. Opowiadania historyczne. – Lwów, 1891. – Serya siodma.
22. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.
23. Grzybowski S. Uroczystości w Kairze po zdobyciu Kamienca Podolskiego w 1672 r. // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kiryka. – Kraków, 2000. – T. 1.
24. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. – Warszawa, 1994.
25. Kołodziejczyk D. Kamieniec Podolski pod panowaniem tureckim 1672-1699 // Kamieniec Podolski. – T. 1.
26. Kosman M. Na tropach bohaterów «Trylogii». – Warszawa, 1986.
27. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezia polityczna w Polsce: dwaj królowe rodacy. – Warszawa: «Pax», 1980.
28. Sajkowski A.W. W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w swietle listów i pamiętników. – Poznań, 1984.
29. Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672. – Zabrze, 2007.
30. Sienkiewicz H. Pan Wołodyjowski. – Warszawa, 1977.
31. Stolicki J. Sprawa Kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej // Studia Historyczne. – Kraków, 1993. – R. 36.
32. Stolicki J. Przygotowanie Kamieńca Podolskiego do obrony przed rokiem 1672 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 2000. – Z. 127.
33. Stolicki J. Przed upadkiem Kamieńca // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – Kraków, 2003. – Z. 130.
34. Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676. – Zabrze, 2009. – T. 1.
35. Woliński J. Oblężenia Kamieńca w 1672 roku // Tenże. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1983.

The article considers group of questions connected with participation of hetman P.Doroshenko in conquest of Kamyanets-Podilskyj by Turkish army in August 1672.

Key words: P.Doroshenko, Kamyanets-Podilskyj, Turkish army, Mehmet IV, polish garnison.

Отримано: 28.10.2009

УДК 327(477)«17»:94(4)

Т. В. Ігнатська

ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗМІНУ РОСІЙСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ КІНЦЯ ХVІІІ ст.

Досліджуються зміни в геополітичному становищі правобережних українських земель кінця ХVІІІ ст. які потрапили в епіцентр російсько-європейського протистояння.

Ключові слова: геополітика, простір, Правобережна Україна.

Географічні фактори, просторове розташування країни завжди було пріоритетним в механізмі здійснення державної політики (особливо зовнішньої). Сама ж геополітика є своєрідним синтетичним інструментом, за допомогою якого аналізується взаємодія держав у міжнародному просторі. Геополітика як наука виходить з того, що структура простору зумовлює структуру історії, в першу чергу політичної і військової; призводить до її

характерних змін. Простір багатомірний і мультиструктурний, в ньому відбувається боротьба геополітичних суб'єктів з метою встановлення неформальної або формальної влади. Отже, простір – це особливий порядок, який фіксує реальні взаємини різних держав-суб'єктів у контексті їхнього ставлення до світового співтовариства. Геополітичний простір пов'язаний із домінуючою на певному часовому відрізку життєвою хроностратегією країни, тобто термінами й інтенсивністю дії тих чи інших сил у певному напрямі [1, с. 29]. Фрідріх Рагцель у праці «Політична географія» заклад основи теорії простору, звівши їх у географічні закони, згідно з якими простір держави збільшується з підвищенням його культури; зростання великих держав відбувається шляхом експансії, тобто приєднання до них малих держав [2, с. 38].

Саме експансія стала основним засобом розширення простору (територій) Російської імперії та європейських держав наприкінці XVIII століття. Для кращого розуміння геополітичних змін у Східній Європі застосуємо концепцію «серединного простору» – «core area» Дж. Паркера. Серединний простір – це просторова одиниця, яка має яскраво виражену географічну, соціальну та політичну самоорганізацію і претендує на створення власного геополітичного силового поля (простору, який контролюється державою шляхом мобілізації політичних, економічних, воєнних засобів). Серединний простір зберігає власну незалежність завдяки периферійному місцю розташування, доки не потрапляє в експансійне поле дії сусідніх серединних просторів. «Кожний серединний простір формує власне ядро, розташоване у точці зосередження гідрографічних і сухопутних умов життєдіяльності людини», – підкреслює вчений. Опіраючись на ядро, серединний простір отримує можливість для експансії, в результаті якої приєднує подібні серединні простори [3, с.105].

Американець Дж. Ле Донн стверджував, що Російська (Московська) серединна територія і п'ять інших, сусідніх виникли на євразійському просторі ще до XVI ст. Гідрографічний центр цієї серединної території розташовувався у межах річки Волги та Оки [4, с.24]. Базуючись на власних геополітичних інтересах, російський серединний простір постійно зіштовхувався з іншими подібними утвореннями: 1) на північному заході зі шведським (гідрографічними кордонами якого були Балтійське море, Ботнічна затока і ріки, що впадали в них); 2) з польським, який розташовувався південніше (на околицях католицького ареалу. Його гідрографічним центром була р. Вісла); 3) з османсько-турецьким, який виник на перехресті ісламського і візантійсько-православного ареалів (гідрографічним центром цього простору виступали протоки Босфор і Дарданелли, а геополітичним ядром – Константинополь – Стамбул); 4) з перською серединною територією, що не мала яскраво вираженого гідрографічного ядра, оскільки воєнна могутність османів не давала персам можливості відвоювати зону межах річки Тигра і Євфрату, яка їм належала історично; 5) з китайським серединним простором, який мав відповідне гідрографічне розташування та династійно централізоване управління

Усі шість серединних просторів взаємодіяли через так звані «прикордонні зони», що слугували об'єктами боротьби між ними. Але у деяких випадках такою «прикордонною зоною» міг стати серединний простір, за-

цікавивши своєю політичною і економічною нестабільністю сусідні простори. Саме такою ареною боротьби між Росією і європейськими державами стали Річ Посполита та українські землі у її складі. Протистояння польського і російського серединних просторів мало місце в XVII столітті й завершилося зменшенням території Речі Посполитої за рахунок частини українських земель (Андрусівське перемир'я 1667 р., за яким Лівобережна Україна відійшла до Московії, а Правобережна – до Польщі).

Російський вплив у Польщі набув достатньої сили за часів Петра I та короля Августа II. Катерина II намагалась підпорядкувати Польщу своєму впливові, створивши «буферну» державу. Російська безпека на західних кордонах мала першочергове завдання в умовах загострення відносин з Османською імперією. Починаючи з середини XVIII ст., Річ Посполита переживала сильну внутрішню кризу: центральна влада була слабкою, відбувалися постійні зіткнення між групами шляхти та міжконфесійні конфлікти. Ця ситуація підсилювалася постійним втручанням у внутрішні справи з боку Пруссії, Австрії та Росії. У прихованій формі поновити свій вплив на Польщу намагалась і Швеція (втратила його ще за Петра I).

Прагнучи використати політичну слабкість Речі Посполитої, різні європейські держави в 60-х роках XVIII ст. виношували плани часткового поділу польської території, намагалися не допустити до цього процесу Росію, вважаючи своєю основою метою її віддалення від європейських справ [5, с.22]. Своім стратегічним завданням Катерина II вбачала перетворення Польщі із серединного (прикордонного), спірного простору між серединним простором Пруссії і Австрії в буферну територію, підконтрольну Росії. Російський науковець Ірина Зеленева вважає, що спроба реалізації цієї мети була ідеальною з геополітичної точки зору [6, с.136].

Росія, створюючи на противагу «Південній системі» (союзу Франції та Австрії) «Північну систему» (1764 р.: активні гравці – Росія, Пруссія, Англія, пасивні – Швеція, Данія і Польща) в рамках активної прикордонної політики в Польщі, вважала, що можна перенести польський кордон углиб Європи, на рубіж рік Західна Двіна – Друа – Дніпро. Імператриця мала намір реалізувати свої плани не стільки військовим шляхом, скільки політичним тиском на С.Понятовського – кандидата на польську корону. Якщо цей метод рідко використовувався у зовнішній політиці того часу, то тепер він – найважливіший в арсеналі геополітичної боротьби між країнами і виступає в якості «холодної стадії» воєнної боротьби за переділ територій. 7 вересня 1764 р. С.Понятовський був обраний королем Польщі під іменем Станіслава Августа. Цим самим активна прикордонна політика Росії дала можливість залучити Річ Посполиту до сфери свого впливу.

Крім Росії, зацікавленість у польських територіях проявляли Пруссія й Австрія, які перебували у різних міжнародних таборах, що не завадило їм об'єднати свої зусилля для послаблення Росії, яка могла виступити проти плану часткового поділу Польщі (на карту було поставлене питання припинення Росією війни з Портою). Тим часом, Катерина II була зацікавлена у співпраці з двома німецькими державами, тому що вони допомагали вирішенню проблем Росії на європейському, балтійському і чорноморському напрямках зовнішньої політики. Все це робило польське питання «частиною і, можна сказати, підпорядкованою частиною східного питання» [7,

с.128]. Держави, які брали участь у цьому процесі, діяли в силу розуміння ними «раціонального державного інтересу» і природної практики для XVIII ст. «округлення кордонів», використовуючи послаблення сусідньої держави в якості засобу забезпечення власної безпеки.

Навесні 1772 р. Російська імперія стала арбітром між Пруссією й Австрією, які не могли дійти згоди щодо поділу між собою польських територій, що означало посилення позиції Росії через можливий конфлікт між ними. 25 липня 1772 р. в Петербурзі відбулось підписання двох секретних конвенцій: першої – між Росією і Пруссією, другої – між Росією і Австрією. До трьох держав відійшла третина території і 40% населення Речі Посполитої. Суттєвий результат від поділу отримала Пруссія, яка здійснила об'єднання Східної і Західної Пруссії. До Австрії були приєднані найбільш населені і промислово розвинуті райони – Східна Галичина зі Львовом і Перемишлем. Росія отримала Східну Білорусію і частину Лівонії. Це був лише перший із трьох загальновідомих і восьми фактичних поділів Польщі (1772, 1793-1794, 1795, 1807, 1809, 1815, 1846, 1939) [8, с.89].

Однозначно оцінити геополітичні результати цього поділу досить важко. Адже, з одного боку, Росії вдалося відсунути свій західний кордон від життєво важливих центрів імперії, з іншого – вона втратила одноосібний контроль над Польщею й у такий спосіб легалізувала суперництво і співробітництво трьох великих держав по відношенню до цієї держави. Після першого поділу Речі Посполитої «Північна система», створена за ініціативою Росії, дала тріщину. Значення імперії у європейських політичних процесах послабилася і, навпаки, зміцніли міжнародні позиції Пруссії й Австрії. Причини таких змін зумовлювалися територіальними надбаннями Росії, оскільки їх не можна було використовувати ефективно тому, що: по-перше, це були найменш економічно розвинуті території; по-друге, для їх освоєння потрібні були значні матеріальні витрати як в соціальному, так і воєнно-політичному напрямках. Для Росії значно вигідніше було мати біля своїх кордонів консолідовану Польську державу, яку вона контролювала, але саме цього намагалися не допустити Пруссія й Австрія, наполягаючи на її поділах. Тому, геополітично вигідним для Росії було спрямувати свої зусилля на збереження залишків польської державності. За договором 1775 р. вона гарантувала Польщі непорушність її кордонів і державно-політичного устрою, при одночасному збереженні свого впливу.

Боротьба між двома серединними протестами (Пруссією і Росією) не закінчилась першим поділом Польщі. Тому російська імператриця зробила ставку на Австрію, як стратегічного партнера, за допомогою якого планувала вирішити східне питання. Влітку 1792 р. відбулася активізація російської політики в польському напрямку. Новий поділ Польщі ґрунтувався на вимогах «убезпечення кордонів імперії», а насправді пропонувалося провести кордони по великих ріках (Двіні, Дніпру), які можна було використовувати як транспортні і торговельні артерії [9, с.276].

Ініціатором другого польського поділу став прусський імператор Фрідріх Вільгельм II, який не хотів допустити, щоб Польща стала частиною Російської імперії. Австрійський цісар не втручався у польські справи тому, що, по-перше, йому потрібні були союзники в боротьбі з Францією і, по-друге, він мав намір провести анексію Баварії в обмін на невтручання у

польські справи [10, с.104]. Приводом до підписання договору з Пруссією стали, по-перше, повідомлення 10 січня 1793 р., що французи хочуть укласти мир із Пруссією і продовжити війну з Австрією; по-друге, оголошення Францією війни Росії. 12 січня 1793 р. російсько-прусска конвенція про другий поділ Речі Посполитої була підписана.

Пруссія отримала міста Данціг, Торунь, які до того часу, фактично, знаходились у пруських руках; територію практично всієї Великої Польщі, частину Мазовецького і Краківського воєводств із містом Ченстохов. До Росії відійшли значна частина Білорусії, Східна Волинь (аж до м. Катеринбург Кременецького повіту і м. Варковичі на Дубненщині, тобто Житомирський, Новоград-Волинський, Рівненський, Острозький, Старокостянтинівський, Заславський, а також східні частини Дубненського, Луцького і Кременецького повітів. З часом російські війська зайняли частину Волині по межі Дубровиця – Рівне – Катеринбург, тобто такі тодішні повіти, як Рівенський, Острозький, Заславський, Старокостянтинівський, частину Луцького і Дубненського. Отже, за другим поділом Речі Посполитої, до Російської імперії відійшло Київське воєводство (Київський, Житомирський і Овруцький повіти), Брацлавське воєводство й частина Подільського (Кам'янецький та Лeticівський повіти) [11, с.4].

Фактична окупація Правобережної України розпочалася задовго до підписання російсько-пруської конвенції. Катерина II ще 8 грудня 1792 р. видала іменний указ «Про розпорядження в польських областях, зайнятих російськими військами» із безпосередніми завданнями та конкретними інструкціями щодо створення нового державного кордону Росії. Керуючись агресивною доктриною, Росія закріпила своє право на володіння Правобережжям маніфестом, оголошеним 27 березня 1793 р. у південно-волинському місті Полонному від імені генерал-губернатора приєднаного краю Кречетникова. Міжнародним документом, який узаконив приєднання Правобережної України до Росії та проведення в ньому інкорпораційної політики, став Трактат між її величністю імператрицею та королем Речі Посполитої від 22 липня 1793 р. [12, с.59]. Росія і Пруссія зобов'язувалися при першій можливості сприяти обміну австрійських Нідерландів на Баварію. Як результат, польська держава втратила 54% території, що залишилась від першого поділу, і близько половини населення [13, с.147]. Від Польщі залишилась територія обсягом 212 тис кв. км із населенням 4 млн осіб.

На другий поділ Польща відповіла масовим повстанням Тадеуша Костюшка (березень 1794 р.). Налякана його розмахом, Катерина II попросила допомоги у Вільгельма Фрідріха II. Пруський король, який тільки чекав слушного моменту для повного знищення Польщі, радо відгукнувся, окупувавши польські землі. Російська імператриця прийшла до висновку, що остаточний поділ Польщі з Берліном і Віднем буде найкращим вирішенням польського питання (альтернативою могла лише стати смута й анархія). Крім того, простіше було й домовитися із пруським королем, ніж заставити його покинути фактично вже анексовані території.

Розробка російської стратегії була доручена віце-канцлеру І. Остерману, який вважав, що за першим поділом Польщі Австрія отримала частку вдвічі більшу від російської. Він пропонував провести кордон між дво-

ма країнами по річці Буг. Австрія, яку обділили при другому поділу Речі Посполитої, жорстко заявила про свої територіальні претензії. Петербург не протистояв зазіханням Франца II, вбачаючи у них засіб обмеження територіальних апетитів Пруссії. Остання вимагала центральну і південно-західну Польщу, включаючи Краків із околицями [14, с.106].

Зростаюче напруження між Австрією і Пруссією, завели переговори у глухий кут (кінець 1794 р.), чим скористалася Росія. В січні 1795 р. був підписаний секретний російсько-австрійський договір, який визначав розміри отриманих територій і був спрямований проти Пруссії. Пруський імператор опинився перед фактом російсько-австрійського зближення, з одного боку, а з другого – перед лицем агресивної Франції. В такій ситуації йому залишилось піти на поступки Австрії. В жовтні 1795 р. відбулося юридичне оформлення третього поділу Речі Посполитої, яке переросло в 1815 році у Священний союз – могутнього захисника імперських режимів у Європі.

Найбільше земель відійшло до Російської імперії, в тому числі герцогство Курляндське, Литва, Білорусія та Підляшшя, західна частина Волинського воєводства й західні частини Холмської землі і Белзького воєводства, разом 120 тисяч кв. км. Унаслідок останнього поділу Речі Посполитої українські землі замість чотирьох держав опинилися у складі двох імперій [15, с.16]. Отже, наприкінці XVIII ст. Російська імперія перетворилась на панівну силу в Східній Європі. Українську автономію було скасовано, Річ Посполиту розділено, а більшу частину України і Білорусії приєднано до Північно-східної держави [16, с.20-21].

Австрія і Пруссія поділили між собою чисто польські області. У склад першої увійшли землі зі старою столицею – Краковом, до другої – територія з новою столицею Польщі – Варшавою [17, с.162]. Австрії дісталася територія площею 47 тисяч кв. км до Піліци та Бугу на півночі і до Вісли на заході (північні частини Краківського і Сандомирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Холмської землі та Мазовії). Пруссія отримала 48 тисяч кв. км, у тому числі решту Мазовії (з Варшавою), частину Литви та Білорусії до Німану, західну частину Підляшшя й невеличку частинку Краківського воєводства [18, с.249].

По мірі того, як польський серединний простір втрачав своє значення, зростала роль російсько-пруських і російсько-австрійських відносин. Три серединних простори – російський, прусський і австрійський – розпочали процес зближення, а Польща стала його першою жертвою. Тобто, у Європі сформувався новий баланс сил, а Росія виступила його цементуючою основою. Вона, задля власної безпеки, підтримувала паритет міжнародних сил, вміло використовуючи австрійсько-пруські протиріччя, не доводячи їх до розриву.

З геополітичної точки зору, внаслідок трьох поділів Речі Посполитої, Російська імперія отримала значні території, в тому числі усі землі Правобережної України, для якої політичне становище не змінилося, поміялися лише созерени, власністю яких вони стали після 1793-1795 рр. Якщо до 90-х рр. XVIII ст. землі Правобережжя були східним регіоном Речі Посполитої, який відділяв Російську державу від Європи на 450-600 км, то з поділами Польщі вони стали засобом зв'язків Російської імперії з імперією Габсбургів [19, с.255]. Отже, за рахунок правобережних земель

був досягнутий тимчасовий компроміс між російським і європейськими серединними просторами. Падіння польської держави означало знищення «східного бар'єра», використання якого Францією й Англією все більше набувало антиросійської спрямованості.

Список використаних джерел:

1. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / М.П. Білоблочкий, О.С. Бодрук та ін.; РНБО України, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ, 2001. – 623 с.
2. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века) / Отв. ред. В.С.Ягья. – Изд. 2-е, исправл. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 270 с.
3. Parker G. Geopolitics. Past, Present and Future. London; Washington, 1998.
4. LeDonne J.P. The Geopolitical context of Russian Foreign policy: 1700-1917 // *Asta Slavicaiparonica*, 1994. – С. 24.
5. Россия и Франция XVIII – XX века. Вып. 2 / Отв. ред. П.Черкасов. – М.: Наука, 1998. – С. 22.
6. Зеленева И.В. Вказ. праця.
7. Исламов Т.М. Заговор против Польши. О роли прусско-русско-австрийского альянса 1772-1773 гг. в разделе польского государства // *Польша и Европа в XVIII веке*. – М., 1999.
8. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2004. – 496 с.
9. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. – М.: Международные отношения, 2002. – 696 с.
10. Дегоев В.В. Вказ. праця.
11. Калініч Т. Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії // *Історія України*. – №37 (533). – Жовтень. – 2007. – С. 3-7.
12. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.): Монографія. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2007. – 316 с.
13. Зеленева И.В. Вказ. праця.
14. Дегоев В.В. Вказ. праця.
15. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
16. Когут Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Інститут Критики. – 351 с.
17. Под скипетром Романовых: Исторические очерки. 1613-1919 гг. – Хмельницький: Подолье, 1991. – 464 с.
18. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
19. Філінюк А.Г. Геополітичне положення Поділля та його зміни на межі XVIII – XIX століть // *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т.1. – С. 253 – 258.

Using space theories the author finds out results of European and Russian spaces confrontation, destruction situation in Pravoberezhna Ukrainian land in the end of the 18-th century which were in the epicentres of Russian and European confrontation.

Key words: geopolitics, space, Pravoberezhna Ukraine.

Отримано: 14.11.2009